

շոգոթյունները նպաստավոր պահ ստեղծեցին Երևանը գրավելու համար։ Սակայն պաշարելով Երևանի բերդը, Գուղումլիյը թանկագին ժամանակը վատնեց Հասան խանի հետ վարած անօգուտ գրազրուխտան վրա՝ հույս ունենալով, որ հհաշոդվի բերդին տիրել առանց արյունահեղության։

Ձեռքից բաց թողնելով նպաստավոր պահը, Գուղումլիյը միայն նոյեմբերի 17-ին գրոհեց Երևանի բերդի վրա։ Սակայն հանդիպելով հակառակորդի համառ դիմադրությանը, նա համոզվեց, որ այդևս անկարող է շարունակել բերդի պաշարումը։ Գրոթյունն ավելի էր լրջանում այն պատճառով, որ Փամբակի լեռնանցքն արդեն ծածկվել էր ձյունով և Վրաստանից կտրվելու իրական վրտանգ էր ստեղծվել։ Բացի այդ, արդեն սպառվում էին անհրաժեշտ զինամթերքի, հանդերձանքի ու սննդամթերքի պաշարները։ Այս ամենը հարկադրեցին ֆելդմարշալ Գուղումլիյին նոյեմբերի 30-ին նահանջի հրաման արձակել։ Դեկտեմբերի 1-ին գններալ Նեբուխինի զորագունդը նույնպես թողեց Նախիջևանը։

Այսպիսով, 1808 թ. սեպտեմբեր—նոյեմբեր ամիսներին ռուսական կորպուսին հաջողվեց գրավել Երևանի ու Նախիջևանի խանությունների գրեթե ողջ տերիտորիան, բացառությամբ Երևանի բերդի, որը մոտ երկու ամիս մնաց պաշարված։ Սակայն կովոդ կողմերի ուժերի անհավասարությունը, Երևանը Թիֆլիսին կապող ճանապարհների փակման սպառնալիքն ու Վրաստանը երկար ժամանակ անպաշտպան թողնելու վտանգը կորպուսի հրամանատարությանը հարկադրեց առժամանակ հրաժարվել Երևանյան երկրորդ արշավանքի ընթացքում ձեռք բերած հաջողություններից։

Երևանի գրավման անհաջողությունը թանկ նստեց Գուղումլիյին։ Նա հեռացվեց Վրաստանի կառավարչապետի և կովկասում ռուսական զորքերի հրամանատարի պաշտոնից։ Նրան փոխարինեց գններալ Տորմասովը։

3. ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՊԱՏԵՐԱԶՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՆ

Ռուս-պարսկական առաջին պատերազմում ռուսական զորքերին ռազմական, նյութական ու բարոյական զգալի օգնություն ցույց տվեց հայ ժողովուրդը, որն իր ազատագրման հեռանկարները կապում էր ռուսական զենքի հաղթանակի հետ։ Հայերը ռուսական բանակներին օգնություն էին ցույց տալիս տարբեր ձևերով ու մեթոդներով։ Նախ և առաջ կարևոր նշանակություն ունեցավ հայերի ռազմական օգնությունը։ Պատերազմի հենց սկզբից, սեփական նախաձեռնությամբ, նրանք կազմակերպեցին աշխարհազորային ջոկատներ, որոնք պաշտպանում էին իրենց բնակատեղիները, ինչպես նաև մասնակցում ռուսական զորքերի հարձակողական մարտերին։

1804 թ., երբ սկսվեց ռուսական զորքերի արշավանքը դեպի Երևան, նրանց միացավ 100 հեծյալներից կազմված հայկական աշխարհազորային մի ջոկատ։ Սա մասնակցեց 1804 թ. հունիսի 10-ին պարսկական բանակի դեմ Ախուրյանի ափին մղված ճակատամարտին։ Այդ ջոկատը մնաց ռուսական առաջապահ զորքերի շարքում և մասնակցեց Երևանի առաջին պաշարմանը։

Երևանի 1804 թ. պաշարման ժամանակ ռուսական կորպուսին մեծ օգնություն ցույց տվեց Գյուլիստանի (հետագայում Բուլնիսում հաստատված)

Մեկիք-Աբովի որդու՝ Ռոստոմ բեկի գլխավորած հայկական հեծյալ ջոկատը՝ Նրա օգնությունը մեծ եղավ հատկապես Երևանի բերդի պաշարման օրերին՝ Փամբակ-Ապարանի վրայով զինամթերքով բարձած ռուսական զուսպները անվտանգ Երևան հասցնելու գործում։ Այդ մասին ռուսական կորպուսի 1804 թ. հուլիսի 14-ի ռազմական գործողությունների օրագրում ասված է. «Այսօր Փամբակից տեղ հասավ զուսակը՝ արկերով. կապիտան Ստեպկովը վրկայում է, որ իր արշավախմբի հաջողության մեջ գլխավոր օգնական է եղել Մեկիք-Աբովի որդի հայ իշխան Ռոստոմ բեկը»¹⁴։ Ռոստոմ բեկի ջոկատը հետագայում ևս մի քանի անգամ նույնպիսի օգնություն ցույց տվեց Երևանը պաշարած ռուսական զորամասերին՝ Փամբակ-Ապարանի վրայով զենք ու զինամթերք փոխադրող զուսպների պահակախմբերին։ Վերջին անգամ, նույնպիսի հանձնարարություն կատարելու ժամանակ, Փամբակի կիրճերում նա ենթարկվեց պարսկական մի խոշոր զորախմբի հանկարծակի հարձակմանը։ Ռոստոմ բեկի ջոկատը մի ամբողջ օր հերոսական կռիվ մղեց թշնամու գերակշռող ուժերի դեմ։ Անհավասար մարտում ընկավ հայ աշխարհագորայինների մեծ մասը։ Ջոկատի հրամանատար Ռոստոմը մի քանի տեղից վիրավորվեց, բայց շարունակեց անձնազոհ կռվել։ Ծանր վիրավոր վիճակում նա գերվեց և շղթայակապ ուղարկվեց Թավրիզի բանտը, որտեղ և դաժան խոշտանգումներից հետո սպանվեց Աբաս-Միրզայի դահճների ձեռքով¹⁵։

Ռուս-պարսկական պատերազմի առաջին իսկ օրերից Բորչալուում, Ղազախում և Շամշադինում պարսիկ խաների հրոսակախմբերի դեմ քաջաբար կռվում էր Գրիգոր Մանուչարյանի գլխավորած՝ 500 հայ հեծյալներից կազմված աշխարհազորային ջոկատը¹⁶։ Նա մեծ դեր խաղաց Ղազախ-Շամշադինի և Բորչալուի շրջանների հայկական ու ադրբեջանական շատ գյուղեր պարսկական հրոսակախմբերի հարձակումներից ու ավարառություններից պաշտպանելու գործում։ Գ. Մանուչարյանի ջոկատը հաճախ խոր անցումներ էր կատարում հակառակորդի թիկունքը, մարտի բռնվում նույնիսկ պարսկական կանոնավոր բանակի զորամասերի հետ և գերությունից ազատում բազմաթիվ հայ ընտանիքներ։ Աշխարհազորային այդ ջոկատն իր մասնակցությունը բերեց նաև ռուսական բանակի հարձակողական գործողություններին։ Նա մասնակցեց Գյանջայի գրավմանը, ինչպես նաև գեներալներ Ցիցիանովի ու Գուգովիչի գլխավորած Երևանյան արշավանքներին։ Այս արշավանքների ժամանակ ռուսական զորքերին ցույց տված օգնության համար Գ. Մանուչարյանը պարգևատրվեց Գեորգիևյան խաչով և Վլադիմիրի ու Աննայի շքանշաններով¹⁷։ 1804 թ. աշնանը, երբ պարսկական զորամիավորումները փորձում էին ներխուժել Փամբակ-Լոռի, տեղի հայերը կազմում են աշխարհազորային ջոկատներ, միանում ռուսական կալազորներին և անձ-

14 Տե՛ս ՍՍՀՄ ԿՊՌՊԱ, ֆ. ՌԳԱ, գ. 4258, մ. II, թ. 56։

15 Տե՛ս Առ, Նոր նյութեր 19-րդ դարու պատմության համար (սնոր ուղի՝ հանդես, գիրք 1, Երևան, 1932, էջ 127—128)։

16 ՍՍՀՄ ԿՊՌՊԱ, ֆ. ՌԳԱ, գ. 894, թ. 39։

17 Տե՛ս Ա. Երիցյան, Ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը և Կովկասի հայք XIX դարում, մասն Ա, Թիֆլիս, 1894, էջ 244—245։

նազոհ դիմագրավում պարսկական զորքերի առաջխաղացմանը: 1804 թ. նոյեմբերին Փամբակի ավելի քան 13 հայկական գյուղերի շատ բնակիչներ միանում են ռուսական զորամասերին և ձախողում Ղարաբախի սան գրավելու թշնամու բոլոր փորձերը: Այդ նույն ամիսներին Լոռի-Փամբակում աչքի ընկավ նաև 50 հեծյալ հայերից կազմված մի այլ ջոկատ, որի հրամանատարությունը զոհված որդու փոխարեն իր ձեռքն էր վերցրել քաջակորով ծերունի Մելիք-Աբովը¹⁸:

Հայ աշխարհազորային ջոկատները ռուսական զորամասերին օգնում էին նաև Ղարաբաղում: 1806 թվականին Ղարաբաղում պարսկական բանակների դեմ մղվող կռիվներում աչքի ընկավ Մելիք-Ջումշուղ Շահնազարյանի և Մեհտի-Ղուլի խանի գլխավորած հեծյալ հայերից և ադրբեջանցիներից կազմված ջոկատը¹⁹: Մինչև պատերազմի վերջը նա մնաց գեներալ-մայոր Նեբուխինի զորագնդի կազմում և մասնակցեց Ասկարանի ու մի շարք այլ հաղթական ճակատամարտերի:

Բարձր գնահատելով Մելիք-Ջումշուղ Շահնազարյանի հրամանատարական հմտությունն ու մատուցած ծառայությունները, Ֆելդմարշալ Գուդովիչը ռուսական բանակի գլխավոր շտաբին զեկուցագիր է ներկայացնում նրան փոխգնդապետի աստիճան շնորհելու մասին:

1811—1812 թթ. Զանգեզուրում նույնպես կազմակերպվում են աշխարհազորային ջոկատներ, որոնք ոչ միայն պարսկական զորախմբերի հարձակումներից արիաբար պաշտպանում էին իրենց գյուղերը, այլև հաճախ մասնակցում ռուսական զորքերի գործողություններին: Այսպես, գեներալ Տորմասովը 1811 թ. մարտի 3-ին ռազմական միևիստրին ուղարկած զեկուցագրով հաղորդում է, որ Մեղրիի մոտ տեղացի հայ աշխարհազորայինները Եգերական 17-րդ գնդի վաշտերից մեկի ու 27 հեծյալ կազակների հետ համատեղ մարտեր մղեցին գյուղը ներխուժելու փորձ կատարող պարսկական զորախմբի դեմ: Կովի ժամանակ ռուսներից սպանվում է 25, իսկ հայերից՝ 8 մարդ, բայց թշնամին հարկադրված է լինում դիմել փախուստի²⁰: 1812 թ. հունիսին Զանգեզուրում՝ Խնձորեսկ գյուղի մոտ, հայերից և ադրբեջանցիներից կազմված աշխարհազորային ջոկատը, միանալով ռուսական զորագնդին, հաղթական ճակատամարտ մղեց երկու հազար պարսիկ զինվորների դեմ: Գեներալ Ռտիշչևը 1812 թ. հուլիսի 27-ին իշխան Գորչակովին ուղարկած զեկուցագրում հաղորդում էր, որ հուլիսի 12-ին Եգերական 17-րդ գնդի ջոկատին միանալով՝ 65 զինված հայեր Խնձորեսկ գյուղի մոտ մարտ մղեցին գյուղը կողոպտելու փորձ կատարող սարբազների դեմ՝ հարկադրելով նրանց դիմել փախուստի²¹, Կան բազմաթիվ ուրիշ փաստեր ևս, որոնք վկայում են այդ տարիներին Զանգեզուրում պարսկական զորքերի դեմ հայ աշխարհազորայինների և ռուսական զորամասերի համատեղ ռազմական գործողությունների մասին:

18 ՏԵՍ ՍՍՀՄ ԿՊՌՊԱ, ֆ. ՌԳԱ, գ. 4259, մ. V, ք. 53—54:

19 Նույն տեղում, գ. 4263, ք. 61:

20 ՏԵՍ նույն տեղում, գ. 4258 (B), էջ 374—375:

21 Նույն տեղում, գ. 4259, մաս II, ք. 100—102:

Շատ հայեր, որպես ռազմական հետախույզներ ու կապավորներ, օժանդակում էին ռուսական զորքերին: Հայ սուրհանդակների միջոցով կապ էր հաստատվում հակառակորդի կողմից պաշարված ռուսական կայազորների և մոտակա զորամասերի միջև: Հաճախ էլ նրանց ուղեկցությամբ ռուսական զորամասերը հայտնվում էին պարսկական զորաբանակների թիկունքում և հանկարծակի գրոհում վերջիններիս վրա: Ռուս-պարսկական առաջին պատերազմի ժամանակ հայ սուրհանդակներից իրենց համարձակությամբ ու խիզախությամբ աչքի ընկան Երևանում՝ Հարություն Բաբիջանյանը, Ղարաբաղում՝ Մելիք-Վանի ու Հակոբ-յուզբաշի Աթաբեկյան եղբայրները և ուրիշներ:

Աբաս-Միրզայի մեծաքանակ բանակի առաջապահ ուժերը (10 հազար սարբազ) Փիր-Ղուլի խանի գլխավորությամբ 1805 թ. հունիսին, անցնելով Արաքս գետը, շարժվում են դեպի Շուշի, որի պաշտպանությունը հանձնված էր Լիսանլիշի սակավաթիվ զոմարտակին: Շուշիի պաշտպաններին օգնություն է շտապում գնդապետ Կարյազինի 400 մարդուց կազմված զոմարտակը: Սակայն հունիսի 24-ին, Շուշիից 25 վերստ հեռավորության վրա, Ասկարանի կիրճում, Կարյազինի զոմարտակի ճանապարհը փակում է պարսկական բանակը: Կռվող կողմերի ուժերը խիստ անհավասար էին: Փիր-Ղուլի խանին օգնության է հասնում Աբաս Միրզայի 30 հազարանոց բանակը, և Կարյազինը շտապում է իր զոմարտակի ծանր վիճակի մասին տեղյակ պահել Շուշիի կայազորին: Այդ պարտականությունն իր վրա է վերցնում ռուսական զոմարտակում կամավոր ծառայության մտած ղարաբաղցի Վանի Աթաբեկյանը: Հունիսի 25-ի գիշերը, պարսիկներից աննկատ, նա հեռանում է ռուսական ճամբարից և, հասնելով մոտակա հայկական գյուղը, տեղի հայերի միջոցով Կարյազինի նամակը ուղարկում է Լիսանլիշին, իսկ ինքը նույն գիշերը վերադառնում զոմարտակ: Այնուհետև Վանի Աթաբեկյանի առաջնորդությամբ ռուսական զոմարտակը թշնամուց գաղտնի հեռանում է և ամբողջում Շահ-Բուլաղ բերդում: Շահ-Բուլաղը գրավելու Աբաս-Միրզայի բոլոր փորձերն ապարդյուն են անցնում, ուստի նա որոշում է երկար ժամանակ պաշարել բերդը և, սովի մատնելու սպառնալիքի տակ, ռուս զինվորներին հարկադրել անձնատուր լինել: Ստեղծված այս ծանր պայմաններում ռուսական զոմարտակին դարձյալ օգնության է գալիս Վանի Աթաբեկյանը: Վերցնելով գեներալ Ցիցիանովին հասցեագրված Կարյազինի նամակը, նա դարձյալ հաջողությամբ դուրս է գալիս թշնամու օղակումից և հասնում Շահ-Բուլաղից 20 վերստ հեռավորության վրա գտնվող իր հայրենի Կուսապատ գյուղը: Կրտսեր եղբոր՝ Հակոբ Աթաբեկյանի միջոցով Վանին այդ նամակն ուղարկում է Ելիսավետպոլ, իսկ հաջորդ գիշերը վերադառնում զոմարտակ, սովի մատնված զինվորների համար տանելով հաց և այլ սննդամթերքներ²³:

Հուլիսը կտրելով օժանդակ ուժեր ստանալուց և մերժելով անձնատուր լինելու մասին պարսկական հրամանատարության առաջարկը, հուլիսի 7-ի

²³ В. Потто, Первые добровольцы Карабага в эпоху водворения русского владычества (այսուհետև՝ В. Потто, Первые добровольцы Карабаха...), Тифлис, 1902, стр. 24.

գիշերը, Վանի Աթաբեկյանի ուղեկցությամբ, Կարյագինի գումարտակը թըշնամուց աննկատ հեռացավ Շահ-Ռուլաղից և դուրս եկավ պարսկական զորաբանակի շրջապատումից:

Վանի Աթաբեկյանի ծառայությունների մասին զնդապետ Ասենի տված 1811 թ. հունիսի 16-ի վկայականում ասված է. «Տրվում է սույնը Ղարաբաղի տիրույթի հայերից յուզբաշի Ավանեսին առ այն, որ նա իմ նախորդի՝ զնդապետ Կարյագինի, նույնպես և մինչև իմ ժամանումը... զնդապետ Լիսանկիչի հրամանատարության օրոք... Ինչպես և Կոտլյարևսկու օրոք, և այսպե՝ 1807 թ. մինչև սույն 1811 թվականը, իմ օրոք, ի պաշտոնն նրա վրա դրված... հանձնարարությունները կատարել է իբրև անձնուրաց հայատակ՝ գերագանց եռանդով ու ջերմեռանդությամբ: Շատ անգամ է նա իր ստորադրյալներին ուղարկել Պարսկաստանի խորքը՝ իմանալու թշնամու բոլոր մտադրությունների և ոտնձգությունների մասին և այդպիսով, ինձ միշտ բերել է ճշգրիտ տեղեկություններ: Հատկապես ամենավտանգավոր ժամանակներին նա օժանդակում էր հրամանատարությանը՝ գրություններ տանելու և բերելու գործում»²³:

Երևանյան առաջին և երկրորդ արշավանքների ժամանակ ռուսական զորքը շարունակ պարենի և կենսամթերքի պակաս էր զգում: Դա պետք է բացատրել ոչ միայն ցարական բանակի հրամանատարության ապաշնորհությամբ, այլև Թիֆլիսից Երևան տանող ճանապարհների ու փոխադրամիջոցների անկանոնությամբ: Բացի այդ, պատերազմական գործողությունների ամբողջ ընթացքում պարսկական զինված հրոսակախմբերը հետապնդում էին Թիֆլիսից Երևան շարժվող ռուսական գումակներին և կողոպտում նրանց: Այս ամենի հետևանքով պարենային ծանր վիճակի մեջ ընկած ռուսական զորքերի բախտը մեծապես մտահոգում էր տեղի հայերին: Ժամանակակից Ե. Խոբովը գրել է. «Ռուսները պաշարեղենի պակաս էին զգում... Ձիերը մնում էին առանց կերի: Հայերը անհանգստանում էին իրենց կրոնակիցների այդ դժբախտությունից»²⁴: Եվ շնայած պարսիկ խաները կողոպտել էին հայերին, բայց նրանք իրենց վերջին պաշարից անգամ բաժին էին հանում ռուս զինվորներին: Նյութապես նրանց օգնելու ցանկությունն այնքան մեծ էր, որ նույնիսկ Երևանի բերդում որպես պատանդներ պահված հայերը սուրհանդակների միջոցով գաղտնի նամակներ էին գրում ռուսական կորպուսի հրամանատարությանը, հայտնում էջմիածնում և Երևանում պահած հացահատիկի սեփական հորերի տեղը և հոժարակամ այն ղնում ռուսական զորքի տրամադրության տակ:

Ռուսական զորամասերին պարենային զգալի օգնություն ցույց տվեց նաև էջմիածնի վանքը: Հստ արխիվային փաստաթղթերի վկայությամբ, վանքը միայն 1804 թ. Երևանի բերդը պաշարած ռուսական զորքերին իր միջոցներից տվել է՝ 2175 սոմար ցորեն, 1000 սոմար ալյուր, 300 սոմար ձավարեղեն²⁵ և այլ կենսամթերքներ:

²³ Նույն տեղում, էջ 38—39:

²⁴ Е. Хубов, Описание достопамятных происшествий в Армении с 1779 до 1809 года, СПб., 1811, стр. 60.

²⁵ Տե՛ս Մատենադարան, Կաթ. դիվան, թղթ. 15, վավ. 85:

Արարատյան դաշտի, Շորագյալի ու Փամբակի գյուղացիները, նույնիսկ պատերազմական գործողությունների ամենաթեժ պահին դուրս էին գալիս դաշտ, հնձում հացահատիկի արտերը, հավաքում այգիների բերքը և առատ բաժին հանում ռուսական զորամասերին: Շամշադինի, Բորչալուի, Ղազախի, Լոռու, Փամբակի և Շորագյալի շրջանների գյուղացիները մեծ սիրով ռուսական հրամանատարությունները տրամադրում էին սայլեր, ձիեր, եղներ և այլ փոխադրական միջոցներ՝ դեպի Երևան ղենք, զինամթերք և պարեն փոխադրելու համար: Շատ հայեր պատերազմի դաշտից հավաքում, իրենց տներն էին տանում ռուս վերավոր զինվորներին և սպաներին ու հոգատարությունը ապաքինում նրանց վերքերը:

Ռուսական զորքերին հայերի ցույց տված բազմակողմանի օգնությունը պետք է դիտել որպես հայ ժողովրդի ազատագրական շարժման արտահայտություններից մեկը: Այդ միաժամանակ վկայում է, որ իրենց ազատագրության համար մարտնչող հայ ժողովրդական զանգվածները լուրջ ակնկալություններ ունեին Ռուսաստանից և ձգտում էին թշնամու դեմ իրենց մղած պայքարը միաձուլել ռուսական ղենքի հաղթանակին:

4. ԳՅՈՒԼԻՍՏԱՆԻ ՀԱՇՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Տիրլիտի պայմանագրի կնքումից հետո Թուրքիայում և Պարսկաստանում սկսեց փոխվել մեծ տերությունների ուժերի հարաբերակցությունը: Հետզհետե ի չիք դարձավ 1807 թ. Ֆինկենշտեյնում կնքված պարսկա-թրանսիական դաշինքի նշանակությունը: Անգլիան Թուրքիայում և Պարսկաստանում աստիճանաբար ուժեղացրեց իր ազդեցությունը: Անգլո-թուրքական մերձեցումն ավարտվեց նրանց միջև «հաշտության և բարեկամության» պայմանագրի կնքումով (1809 թ. հունվարի 5):

Ի հակադեմ Ֆրանսիայի, Անգլիայի ազդեցությունը գնալով ուժեղացավ նաև Պարսկաստանում: 1809 թ. մարտի 12-ին Անգլիայի և Պարսկաստանի միջև կնքվեց դաշնակցային «նախնական պայմանագիր»: Այդ պայմանագրով Անգլիան Պարսկաստանին խոստանում էր ֆինանսական ու ռազմական օգնություն և հրահրում էր շարունակել Ռուսաստանի դեմ մղվող պատերազմը: Անդրադառնալով այդ շրջանի անգլո-պարսկական հարաբերություններին, Վ. Ի. Լենինը գրել է. «...Անգլիան մի հատուկ դեպքան է ուղարկում Պարսկաստան. նա Պարսկաստանին օգնում է Ռուսաստանի դեմ նրա վարած պատերազմում»²⁶: Նույնիսկ անգլիական բուրժուական պաշտոնական պատմագրության ներկայացուցիչները, որոնք միտումնավոր կերպով են ներկայացրել ռուս-պարսկական հարաբերությունների պատմությունը, երբեմն հարկադրված են եղել խոստովանել, որ Անգլիան ֆինանսական ու ռազմական օգնություն խոստանալով Պարսկաստանին՝ պատերազմի է հրահրել Ռուսաստանի դեմ²⁷: Այսպիսով, 1809 թ. հունվարին կնքված անգլո-թուրքական և 1809 թ. մարտին

²⁶ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 39, էջ 889:

²⁷ P. Sykes, A History of Persia, vol. II, London, 1951, էջ 405: